'Journal of Research & Development'
A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, July 2022, Volume-14 Issue-8

शेतमाल हमीभाव व शेतमालाच्या किंमतीचा शेतक़्यांवर होणारा परिणाम

डॉ. संभाजी भाऊराव काळे[1] दिगांबर ज्ञानदेव नलगे[2]

[1] मार्गदर्शक, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख श्री. मारूतराव घुले पाटील शिक्षण संस्थेचे, जिजामाता शास्त्र व कला महाविद्यालय, भेंडा.

[2]संशोधक , पद्व्युत्तर अर्थशास्त्र संशोधन केंद्र सहकार महर्षी भाऊसाहेब संतूजी थोरात कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर

इमेल – digambarnalage2222@gmail.com

गोषवारा – शेतमालाच्या किंमती हा अतिशय संवेदनशील विषय आहे. अन्नधान्य, तेलबिया, ताग, कापूस इ. कृषिउत्पादने कोणत्या किंमतीला मिळतात, यावर लोकांचे वास्तव उत्पन्न अवलंबून असते. या वस्तू महाग झाल्या, तर लोकांचे राहणीमान खर्चिक बनत जाते. कापूस, ताग, ऊस असा कच्च माल महाग झाल्यास त्यानुसार कापड, साखर अशी जी औदयोगिक उत्पादने तयार होतात, त्यांच्या उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो.शेतक़्यांच्या बाजूनेही या किंमतींचा विचार करावा लागतो. जर बाजारात शेतीउत्पादनास अगदी कमी किंमत मिळाली, तर शेतक़्यांच्या हातात फारसा नफा अगर वाढावा राहात नाही, अथवा या व्यवहारात त्यांचा तोटाही होऊ शकतो. शेतमालाच्या किंमती उच्च पातळीला गेल्या, तर शेतक़्यांचा फायदा होतो ; पण गाहकांना या वाढीव किंमतीचा फटकाही बसू शकतो.अनेक कृषिउत्पादने देशाच्या निर्यातीच्या यादीत समाविष्ट असतात. जर अशा उत्पादनांच्या किंमती उच्चपातळीला गेल्या, तर निर्यातीवरही अनिष्ट परिणाम होतो. शेतमालाच्या किंमतींमध्ये फार मोठे चढउतार असण्याचीही प्रवृत्ती आढळते. मुबलक पीक आले, तर या उत्पादनांच्या किंमती कोसळतात व अतिवृष्टीने किंवा अवर्षणाने पीक गेले, तर किंमती आकाशाला भिडतात, हा अनुभव सार्वत्रिक आहे. शेतमालाच्या किंमतींचा विचार सापेक्षतेनेही करावा लागतो. औदयोगिक मालाच्या किंमती वेगाने वाढत असतील व शेतमालाच्या किंमती तुलनेने अगदी सावकाश वाढत असतील, तर औदयोगिक क्षेत्रास अधिक सापेक्ष लाभ होत जातो. ही प्रकिया पुढे सामाजिक ताण व अन्याय वाढविण्यास कारणीभूत ठरते. म्हणून सरकारचा हस्तक्षेप या बाबतीत अटळ ठरतो.

मुलभूत शब्द – हमीभाव, किमान आधार किंमत.

प्रस्तावना –

हमीभावाच्या माध्यमातून सरकार शेतक़्यांना त्यांच्या शेतमालाला एका ठराविक किमतीत खरेदी करण्याचे आम्ही देत असते. या हमीभाव प्रणालीच्या माध्यमातून सरकार ज्या शेतमालाची खरेदी करतो त्यामध्ये गहू, ज्वारी,बाजरी, मका, शेंगदाणा, मुग,सोयाबीन आणि कापूस या पिकांचा समावेश आहे. या शेतमालाची हमीभाव खरेदीचे दर सरकार जाहीर करते आणि मग सरकारी खरेदी केंद्रांवर या शेतमालाची खरेदी केली जाते. याचा फायदा असा होतो की बाजारामध्ये शेतमालाच्या किमतीत घसरण जरी झाली तर तेव्हाही केंद्रसरकार ठरवलेल्या हमी भावाने शेतक़्यांकडून शेतमाल खरेदी करतात. शेतक़्यांना उत्पादन खर्चाच्या दीडपट हमीभाव मिळणार ही महत्त्वाची घोषणा 2018 च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात करण्यात आली. म्हणजे याचा अर्थ असा होतो की एकंदरीत उत्पादन खर्च अधिक त्या खर्चाच्या 50 टक्के नफा हेच हमीभाव सरकार दिल असं जाहीर करण्यात आलं. म्हणजे यामध्ये एक हजार रुपये उत्पादन खर्च येणार असेल तर दीड हजार रुपये हमीभाव सरकार देणार असा याचा अर्थ होतो. उत्पादन खर्च ठरवत असताना सरकारकडून वेगवेगळे घटक ग्राह्य धरले जातात आणि त्यानुसार उत्पादन खर्चाचे वेगवेगळे प्रकार आहे हे निश्चित करण्यात आलेले आहेत.

शोधनिबधाची उद्दिष्टे– संशोधकाने पुढील उद्दिष्टे निर्धारित केली आहेत.

1) कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमधील शेतमालाच्या खरेदी-विक्री व्यवहारांचे अध्ययन करणे.
2) शेतमालाच्या किंमतीचा शेतक़्यांवर होणारा परिणामअध्ययनकरणे.

संशोधनपद्धती – प्रस्तूत संशोधनाचा प्रकार वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक आहे. निर्धारित केलेल्या उद्दिष्टांनुसार संशोधन आराखडा तयार करण्यात आला आहे.

तथ्य संकलन -तथ्य संकलनासाठी पुढील साधने वापरली आहेत.

दुय्यम स्तर – उपलब्धमाहिती, संदर्भग्रंथ, शासकीयपत्रके, परिपत्रके, दस्तऐवज, पूर्वी झालेल्या संशोधनाचे संदर्भ, वर्तमानपत्रे, मासिके, कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांचे अहवाल, खरेदी-विक्री संघाचे अहवाल इत्यादी.

हमीभाव आणि उत्पादन खर्च – हमीभाव मराठीत याला किमान आधारभूत किंमत असे म्हणतात. यालाच हमीभाव असेही म्हटले जाते. शेतमालाला जी किमान आधारभूत किंमत दिली जाते त्याला हमीभाव असे म्हणतात. कमिशन फॉर अग्रिकल्चर कॉस्ट अँडप्राईसेसच्या आकडेवारीवरुन भारत सरकारच्या कृषी मंत्रालय हमीभाव ठरवते. एखाद्या शेतमालाचा संपूर्ण देशातलाहमीभाव संपूर्ण देशात एक सारखा असतो.

उत्पादन खर्च ठरवण्यासाठीचे सूत्रे - उत्पादन खर्च ठरवण्यासाठी केंद्रीय कृषिमूल्य आयोगाने काही सूत्र निश्चित केले आहेत ती पुढीलप्रमाणे -

उत्पादन खर्च ठरवण्याचे ए-2 पहिले सूत्र- या सूत्रानुसार बियाणे, खत,रासायनिक औषध, मजूर, सिंचन, इंधन यावरील प्रत्यक्ष खर्च पकडला जातो.

उत्पादन खर्च करण्याचे दुसरे सूत्र ए-2+ एफ एल(फॅमिली लेबर)-या सूत्रात शेतकरी आणि त्यांच्या घरातील व्यक्तींच्या श्रमाचे मूल्यमोजले जाते. म्हणजे घरातील व्यक्ती शेतात काम करत असतील तर त्यांचा समाजासाठी खर्च करताना त्याचा विचार केला जातो

सी-2(तिसरे सूत्र)- भारतात व्यापक या सूत्रानुसार बियाणे, खते,रासायनिक औषध,मजूर,सिंचन,इंधन,कुटुंब यासोबतच गुंतवणुकीवरील व्याज आणि शेत जमिनीचे भाडे निश्चित करून त्या आधारे उत्पादन खर्च ठरवला जातो. उत्पादन खर्च ठरवतांना सी-2 चा आधार घेतला तर कृषी उत्पादनाला अधिक भाव मिळतो.

भारतातील शेतमाल खर्च आणि किंमत आयोग- भारतातील शेतमालाच्या किंमती निश्चित करण्यासाठी केंद्र शासनाने नेमलेला एक आयोग. स्वतंत्र भारतात टप्प्याटप्प्याने शेतीविकासावर भर देण्यात आला. देशाचे आर्थिक धोरण उच्च विकासदरास अनुकूल राखण्याच्या प्रयत्नाचा एक भाग म्हणून शेतमालाच्या किंमतीबाबतही काही विशिष्ट धोरणाचा पाठपुरावा करण्यात आला. त्यासाठी १९६५ मध्ये शेतमाल किंमत आयोगाची स्थापना करण्यात आली. या आयोगाची कार्यकक्षा वेळोवेळी वाढविण्यात आली. १९८५ साली याचे नामांतर ' शेतमाल खर्च आणि किंमत आयोग ' झाले.

भारतातील शेतमाल खर्च आणि किंमत आयोगाची तत्वे-

1. शेतमालाच्या किंमतींत जे पराकोटीचे चढउतार अल्पकाळातही होत रहातात, त्यांची तीवता कमी करून किंमतींच्या स्थिरीकरणाचे प्रयत्न करणे; देशात सर्वसाधारण किंमतींबाबत जे धोरण असेल त्याच्याशी सुसंगत असे शेतमाल किंमतधोरण आखणे, असे धोरण आर्थिक अभिवृद्धी, विकास, सामाजिक न्याय यांच्याशी सुसंगत राखणे; किंमत-धोरणाच्या संदर्भात शेतमालावरील कर, अर्थसाहाय्य, वाहतूक ,साठवणूक असे प्रशासकीय खर्च यांचा विचार करणे; राखीव धान्यसाठा ठेवणे व त्यानुसार जरूर त्या वेळेस बाजारात पुरवठा करून किंमतींवर नियंत्रण ठेवणे इत्यादी.
2. प्रत्यक्षात सरकारच्या हस्तक्षेपाचे स्वरूप निरनिराळे असू शकते. महाराष्ट्रात चालू असलेल्या कापूस एकाधिकार खरेदी योजनेप्रमाणे शासन पूर्वप्रसिद्ध किंमतीस कापसाचे सर्व पीक खरेदी करण्याची हमी देते किंवा शेतक़्यांकडील उत्पादनाचा काही ठराविक भाग लेव्ही स्वरूपात सरकार सक्तीने विकत घेते किंवा बाजारातील शेतमालाच्या किंमती उतरू लागल्यास, एका ठराविक किमान पातळीवर आल्यास बाजारातील सर्व शेतमाल सरकार त्या किंमतीस विकत घेते. परिणामतः शेतक़्यांचे संभाव्य नुकसान टाळले जाते.
3. आयाती, करसवलती, पतधोरण, राखीव धान्यपुरवठा या मार्गांनी सरकार हस्तक्षेप करू शकते. शेतमालाचे उत्पादन, उपलब्धता व किंमती यांबाबतच्या माहितीचा प्रसार करणे, जिल्ह्याबाहेरील किंवा राज्याबाहेरील शेतमालाच्या व्यापारावर निर्बंध घालणे अशा अप्रत्यक्ष उपायांनीही शासन हस्तक्षेप करू शकते.

किंमत निश्चितीचे परिणाम –

1. सरकार जाहीर करीत असलेली किमान आधार किंमत हा शेतक़्यांच्या दृष्टीने अतिशय जिव्हाळ्याचा प्रश्न असतो. ही किंमत उत्पादनखर्चावर अवलंबून असते. सर्वसाधारणपणे मानले, तरी तोच एक निकष येथे नसतो. सध्या खर्च आणि किंमत या संदर्भात खर्चाच्या आठ निरनिराळ्या संकल्पना आयोग विचारात घेतो. त्यांत मुख्यतः अव्यक्त म्हणजे प्रत्यक्ष रूपयात विचारात घेतले न जाणारे खर्च महत्त्वाचे ठरतात.उदा., शेतक़्याच्या कुटुंबातील व्यक्तींच्या श्रमाचे वेतन, शेतक़्याच्या स्वतःच्या जमिनीवरील खंड किंवा स्वतः गुंतविलेल्या भांडवलावरील व्याज इ. उत्पादनाचा सरासरी खर्च ठरविताना अतिशय व्यापक व मूलगामी विचार करावा लागतो. जमिनीचा कस, कसण्याच्या पद्धती, तंत्रज्ञानाचा वापर यांनुसार एका खेडेगावातही उत्पादनखर्चात भारी तफावत आढळू शकते. त्यासाठी केवळ गणिती सरासरी काढून यांत्रिक पद्द्धतीने खर्चपातळी निश्चित केली, तर अनेकांच्या दृष्टीने ते अन्यायाचे ठरू शकते. सरकारने निश्चित केलेल्या किंमतीचा बाजारावरील परिणाम तसेच शेतमालाच्या आयातनिर्यातीवर होणारा परिणाम हेही ध्यानात घ्यावे लागतात.

2. किमान आधार किंमती प्रदेशपरत्वे राज्याराज्यांनुसार निरनिराळ्या असाव्यात, असे प्रतिपादन केले जाते; पण पिकाचा प्रकार आणि दर्जा यांनुसार सर्वत्र एकसारखी किंमत आयोग जाहीर करतो. यामुळे कार्यक्षमतेत वाढ होते व अधिक उत्पादनासाठी प्रेरणा मिळते, असा अनुभव येतो. किमान आधार किंमत ही हमी किंमत असते व त्यामुळे शेतकऱ्यांची अनिश्चितता कमी होते, हा घटकही विचारात घेणे गरजेचे आहे. आधार किंमतींचा दीर्घकालीन परिणाम होत असतो, हे गृहीत धरून खर्च आणि किंमत यांची निश्चिती केली जाते.
3. शेतमालाची साठेबाजी व काळाबाजार होतो व सापेक्षतेने कमी पातळीवरील अधिप्राप्ती किंमतीस शेतमाल विकण्यापासून शेतकरी परावृत्त होतात. किंमतींचा आधार जरी दिला, तरी किंमतींवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी अनेक प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष उपाय प्रभावीपणे वापरावे लागतात; त्यांचा भारतात अभाव आहे.
4. स्थिर आणि किफायतशीर किंमतींचा फायदा सधन शेतकऱ्यांनी बहुतांशी घेतला आहे, असे अनेक सर्वेक्षणांनंतर आढळून आले आहे. दरवर्षी किमान आधार किंमती ज्या दराने वाढविल्या जातात, तो दर सर्वसाधारण किंमतवाढीच्या दरापेक्षा अधिक आहे, असे आढळले आहे. यामुळे किंमतवाढीस खतपाणी मिळते, हे उघड आहे. शेतमालाच्या आधार किंमती वाढविण्यामागे सधन शेतकरी वर्गाचा दबाव कारणीभूत असतो, असेही मानण्यास जागा आहे.
5. बाजारातील वाढीव किंमतींचा फायदा व्यापारी व शेतकरी यांनी घ्यायचा व किंमती कोसळताना होणारा तोटा सरकारने सोसायचा, यामुळे ही योजना व्यवहारात अडचणीत येते आणि अशा व्यापारी व्यवहारांवर आयोगाचे नियंत्रण रहात नाही. सरकारने किमान आधार किंमती आयोगामार्फत लागवडीपूर्वी जाहीर कराव्यात, अशी अपेक्षा असते; पण रब्बी व खरीप अशा दोन्ही हंगामांतील पिकांबाबत कितीतरी वेळा या किंमती उशिरा जाहीर केल्या जातात. यामुळे शेतकऱ्यांना पिकांबाबत वस्तुनिष्ठ निर्णय घेताना अडचणी येतात व बाजारात सट्टेबाजीस वाव मिळतो.
6. शेतकऱ्यांच्या तक्रारीस नेहमीच जागा रहाते. उत्पादनखर्चही वसूल होत नाही किंवा काही रास्त वाढावा वा नफा मिळत नाही, अशी त्यांची तकार होत रहाते. आयोग अशा टीकेपासून दूर राहू शकत नाही. आयोगाने सातत्याने वाढवीत नेलेल्या किंमतींचा निराळा सामाजिक परिणाम दृष्टीस येतो. अल्पभूधारक, भूमिहीन शेतमजूर, सीमान्त शेतकरी यांनाच अशा वाढत्या किंमतींचा अधिक फटका बसतो. समता व सामाजिक न्याय यांपासून हा वर्ग वंचित रहातो. तसेच निरनिराळ्या पिकांच्या उत्पादन-खर्चातील आंतरराज्यीय फरक दुर्लक्षिण्याजोगा नसतो.उदा., गव्हाचा उत्पादनखर्च पंजाबमध्ये प. बंगालपेक्षा सु. १५ टक्क्यांनी कमी आहे. आयोग खर्च व किंमत ठरविताना प. बंगालचा साहजिकच विचार करतो व त्यामुळे पंजाबमधील शेतकऱ्यांचा आपोआप तेवढा फायदा होतो. यामुळे राज्यांमधील विषमता वाढीस लागते. सरकारने धान्य, कापूस इ. खरेदी केल्यानंतर त्यांची साठवणूक, आवेष्टन प्रकिया, वाहतूक यांचे मोठे खर्च सरकारला करावे लागतात. तसेच तो शेतमाल विकण्याचीही त्याच्यावर जबाबदारी येते. या सर्व व्यवहारांत सरकारला वेळप्रसंगी तोटाही सहन करावा लागतो.

संदर्भसूची -

1. Dantwala, M. L. Principles and Problems of Agricultural Price Determination, Bombay, 1966.
2. Government of India, Comp. Agricultural Price Policy-A Long Term Perspective, New Delhi, 1986.
3. देसाई भालेराव (मे 2013), भारतीय अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन, पुणे.
4. आगलावे प्रदीप (2010), सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्रीसाईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
5. दत्तसुंदरम् (2013),), भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चांद. पब्लिकेशन, नवीदिल्ली.
6. अहमदनगर जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन (2018) , अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.